

Принцип демократії, як основа сучасного політичного ідеалу

*Корнієнко В. О.,
канд. історичних наук,
доцент Вінницького національного
технічного університету*

Широко відомо, що демократія — це та форма влади, котра покликана щонайкраще мобілізувати особистість як діяльного елемента свого суспільства. І отримала вона сьогодні у світі таке широке визнання, що багатьма сприймається як данина, а вже не як політичний ідеал. Будь-який політичний концепт, що з'являється сьогодні відносно майбутнього нашого суспільства обов'язково спирається на демократичний принцип як базовий. Мабуть, якби найбільш узагальнені ціннісні уявлення людей без їхніх особистих зусиль надбали конкретних суспільних форм, то, мабуть, вже сьогодні ми б жили в умовах розвинутої демократії і користувалися б усіма її привабливими плодами. Але водночас попри наші уявлення, що ми живемо в умовах демократії, необхідний високий рівень концептуальної ясності щодо змісту самого терміна "демократія". На жаль, замість цього в теоретичній і емпіричній літературі по демократії (а обсяг її швидко збільшується) панує настільки значна концептуальна плутанина і безладдя, що Д. Колльєр і Ст. Левицки виявляють сьогодні більш 550 "підвидів" демократії [1]. Деякі з подібних умовних "підвидів" просто вказують на особливі інституціональні риси, або типи, повної демократії, але багато хто позначають "урізані" форми демократії, що частково накладаються один на одного найрізноманітнішим засобом. Сьогодні (у відмінність, наприклад, від 1960-х і 1970-х років) більшість дослідників бачать у демократії систему політичної влади і не обумовлюють її наявністю яких би то не було соціальних або економічних характеристик. У чому вони дотепер розходяться фундаментально (хоча не завжди відкрито), так це в питанні про діапазон і масштаби політичних атрибутів демократії.

Родоначалником мінімалістських дефініцій є И. Шумпетер, що визначав демократію як систему досягнення політичних рішень, при якій індивіди знаходять владу вирішувати шляхом конкурентної боротьби за голоси народу. До числа тих, хто запозичив висхідну до Шумпетера тезу про електоральне суперництво як про сутність демократії, безумовно, відноситься і Хантингтон. Згодом, проте, шумпетеровське формулювання стало вимагати усе нових і нових доповнень (або "уточнень", якщо використовувати вираз Колльєра і Левицки), щоб вивести за рамки поняття випадки, що не відповідали його значенню. Найбільший вплив серед подібних "дороблених" визначень придбала висунута Р. Далем концепція "поліархії", що припускала не тільки широку політичну конкуренцію й участь, але і солідні рівні свободи (слова, преси і т.п.) і плюралізму, що дозволяють людям виробляти і виражати свої політичні переваги значимим

образом. Сучасні мінімалістські концепції демократії звичайно визнають потребу в певному наборі громадянських свобод, необхідних, щоб змагальність і участь мали реальний зміст.

У сучасних політичних теоріях нараховується до десятка особливих моделей демократії [2]. Але чи існує якийсь конкретна модель, що можна була б виділити в якості "істинної"? Теоретики демократії робили упор на різні її властивості: участь (Руссо), представництво (Мілль), стримки і противаги (Меді-сон), конкуренцію еліт (Шумпетер), змагання (Даль), децентралізацію (Токвіль), рівність (Маркс), свободу (Хайєк). Основні виміри демократії відбиті, мабуть, у знаменитому лінкольновському визначенні: демократія — це правління народу, здійснюване народом і для народу. Хто сьогодні може сказати, який із названих аспектів демократії найбільше важливий: правління народу, або представництво; правління, здійснюване народом, або участь; правління для народу, або свобода з рівністю? Відповідно до цього й ідеал демократії в уявленні Індивідів є певною мірою розчленованим .

Відзначимо, до речі, що він, цей демократичний ідеал, ще ніколи не був впроваджений у життя у досконалому вигляді. З одного боку, це цілком відповідає закону існування ідеалу, за яким досягнення його в реальному житті означає загибель ідеалу. Але з іншого боку, ніколи людська свідомість не бажала так наполегливо порушити цей закон, щоб зрештою домогтися реального втілення ідеалу демократії в життя. Успіхи цього "втілення" носили лише тимчасовий характер і в минулому множина так званих демократичних суспільств виродилися в олігархії, у яких демократична риторика застосовувалася лише для підтримки міфу про те, що правляча група нібито відбиває інтереси більшості людей.

Сьогодні часто говорять про те, що старогрецькі поліси були першими демократичними суспільствами. Проте, при цьому забувають додавати, що в них раби, що складали набагато більше число, ніж вільні громадяни, не тільки не мали ні єдиного політичного представництва, але і не користувалися взагалі ніякими привілеями. У Новий час демократію часто асоціювали із національною державою. Проте в подібних державах демократія, як правило, обмежується націоналізмом, від якого вона практично стає невіддільною [3]. Тому сьогодні, коли все гостріше постає питання про національну державу, в науковій літературі все більше з'являється публікацій, котрі висвітлюють різні аспекти демократії, про розуміння демократії як ідеалу суспільного розвитку й про результати і перспективи демократизації як процесу [4].

Взагалі ідеал демократії, що отримав сьогодні найбільш широке поширення і серед населення України, цілком адекватно відбиває основні принципи дійсно демократичного суспільного устрою: свобода особи, рівність перед законом, політичний плюралізм тощо. Для більшості вона означає і подолання соціальної нерівності, корупції і протекціонізму, безробіття, а також поліпшення економічних умов. Але якщо таке розуміння демократії (яке в цілому відповідає сучасним загальнолюдським цінностям)

співвіднести з реаліями сучасного життя нашого суспільства, то наближення до неї є вельми проблематичним. Сьогодні мало говорити про демократію взагалі. Виникла необхідність ввести нові додаткові визначення: елітарна демократія, унітарна, народна, регульована, демократія більшості, консенсусна тощо. Далі: демократія японська, американська, європейська тощо. Така множина варіантів інтерпретацій із неминучістю породжує проблему визначення "помилкової" або "істинної" демократії, а виходить, помилкових або істинних її ідеалів.

Ще більш заплутаним здається питання про критерії демократії, про те, яким чином вона повинна функціонувати. Тому що демократія, так само як і тиранія, завжди відносна і при відомих обставинах їх досить легко переплутати одне з одним. І та, і інша відповідає певним типам політичного ідеалу, але в основі їх лежать цілком протилежні цінності. Демократія — це культура, що формується в процесі тривалої історичної еволюції. Тиранія (яка асоціюється в нас із тоталітаризмом і авторитаризмом) — теж культура, причому, досить добре засвоєна суспільством і особистістю в постійній боротьбі з будь-яким інакомисленням.

І от, наповнюючи питання про створення демократичного ідеалу конкретним змістом, ми з подивом запитуємо себе: яким чином демократичні перетворення, що починалися із найблагішими намірами, стають джерелами більш авторитарного правління, а реалізація ідеалів гуманістичної думки минулого в остаточному підсумку має своїм результатом руйнацію самих цих ідеалів? Вичерпної відповіді на це питання ми не маємо і сьогодні. Але якщо в цьому процесі існує закономірність, то його дослідження безсумнівно допомогло б створити нові способи захисту від тираній і різноманітного роду тоталітарності.

Сьогодні спостерігаються інші крайнощі і нашій суспільній свідомості нав'язують ідеал "справжньої демократії". Але, як здається, саме сьогодні на цьому фоні нам у край необхідна мудрість і надійні гарантії з тим, щоб обминути небезпеку тиранії. А вона існує, тому що криза суспільства, примітивний технологізм соціального керування, маргіналізація і багато інших факторів, як правило, призводять до тиранії [5]. Крім того, в атмосфері зруйнованих цінностей і норм ми намагаємося запозичити в готовому вигляді характеристики західних політичних систем, що, як з'ясувалося, спроможні мутувати, а іманентно тендітні парламентські системи містять передумови перетворення у власну протилежність.

Тонкий психологічний момент у цьому явищі зауважив О. Медушевський, котрий відзначав, що соціальний зміст влади тирана начебто б складається в проведенні реформ, що спрямовані на поліпшення положення народу, розвиток нової соціальної ієрархії, формування сильної державності. Але народ, що не підтримує ідеалу демократії з тих або інших причин, не розуміє своїх власних інтересів, потребує просвітництва, а тому його треба тимчасово спонукати до її дотримання за допомогою насильства. Демократичний ідеал немов би тимчасово відкладається до досягнення народом необхідного ступеня зрілості й освіченості. У результаті виникає

диктатура, що відкладає реалізацію демократичних норм узагалі на невизначений термін і цілком підпорядкована логіці авторитарного правління. Тому на перший план виходить теоретична і практична нездійсненність даного ідеалу [6].

Дійсно, якщо розглядати демократію з точки зору керування, то її сутність виявляється пов'язаною з процедурами участі звичайних людей у процесі прийняття рішень, виборних органах тощо. У цьому випадку мову можна вести про демократію в політичному сенсі. Водночас, знову пригадаємо, що навіть стародавні греки не вважали демократію кращою формою державної влади (якщо не сказати навпаки), ставлячи її в ряд не норми, а скоріше, перекручування. У всякому разі, Арістотель розумів це так: "... простий народ, ставши монархом, прагне й управляти по-монаршому (тому що в цьому випадку закон ним не управляє) і стає деспотом (чому і підлесники в нього в пошані), і цей демократичний лад більше усього нагадує з окремих видів монархії тиранію; тому і характер у них той самий: і крайня демократія і тиранія поводяться деспотично з кращими громадянами, постанови такої демократії мають те ж значення, що в тиранії розпорядження. Та й демагоги і підлесники в сутності те саме або, у всякому разі, схожі один з одним, і ті, і інші мають величезну силу— підлесники в тиранів, демагоги в описаній нами демократії..." [7]. А римляни, наприклад, не тільки не надавали права голосу незаможним пролетарям, але навіть не пускали їх у легіон, тому що не довіряли цим людям, хоча ті були їхніми співвітчизниками.

Помірковано консервативні православні мислителі, такі, як О.Солженіцин, роблять демократії закиди в тому, що це перемога беззмістовної кількості над змістовною якістю, що принцип виборів являє спрощену арифметичну ідею "влади посередностей". Проте Солженіцин не заперечує демократію в цілому і рекомендує комбінувати її з древніми інститутами, такими як "слово мудрих" [8]. Сьогодні ж картина така, що всі більш-менш важливі питання нас закликають вирішувати за допомогою референдумів, як прояву істинного народовладдя. Але знову ж ще з часів рабовласницьких вакханалій тирані з задоволенням удавалися до референдумів, тому що завдяки неповоротким індикаторам "так" або "ні" завжди виявлялася можливість підтасувати те, що називають суспільною думкою і знайти в будь-якому випадку користь. Безсумнівно, що подібне відбувається й у наші дні, проте довести подібне підтасування фактів досить складно: інші часи, інша технологія.

Є і більш серйозні причини "ненадійності" референдумів. Так, із вуст професора Віденського університету Х. Г. Хайнриха пролунало: "З точки зору політичних реалій зміст референдуму спотворюється фактом відсутності стабільних державних установ, чітко налагодженої системи взаємовідносин між владою і відсутністю відповідної політичної культури, мінімальним ступенем взаємної довіри між політичною елітою і населенням. Сумний досвід минулих російських і радянських референдумів, досвід західної демократії показує, що без інституціональної стабільності в період різкої

зміни суспільно-політичної обстановки застосування інститутів безпосередньої демократії пов'язано великим ризиком. Але в останню чергу зловживання ними може призвести до знищення демократії як такої" [9]. Нарешті, відомий американський політолог, професор І. Шапіро, вважає, що як не істотна демократія для справедливого устрою суспільних відносин, треба відкинути всяку думку про те, що вона є єдине або вище благо людини. Вона діє найбільш ефективно лише тоді, коли структурує людську діяльність не визначаючи цим її протікання.

Передбачаються лише певні обов'язкові моменти для всякої людської взаємодії, але в різних сферах ці обов'язкові моменти "виробляються різноманітною уявою в залежності від цінностей і сподівань людей, від впливу діяльності в одній сфері на інші сфери, від наявності ресурсів у них і від ряду інших чинників, пов'язаних із перерахованими" [10].

Тому в центрі всіх концепцій демократії — від старогрецької і до сучасної англо-американської, лежить фундаментальне протиріччя: з одного боку, демократія прагне розширювати свободу і закрити дорогу тиранії, але, з іншого боку, свобода індивіда потребує вільного суспільства, що у свою чергу неможливо без широко схвалених соціальних цілей і цінностей, включаючи і політичні ідеали. Тому в основі процесу розвитку демократії природно і закономірно лежить протиріччя між популізмом і ефективно керованою республікою, волею і бажаннями окремих осіб і прерогативами співтовариства.

Історія повоєнної Німеччини (1945 р.), приміром, говорить про те, що створення демократичних політичних інститутів і закріплення в конституціях правил демократичної гри — не найскладніші проблеми, що постають перед суспільством на шляху демократичних перетворень. Як відзначають американські політологи Г. Алмонд і С. Верба, гарантом ефективності і стабільності демократичної системи може бути лише відповідна політична культура суспільства. У своєму класичному творі "Громадянська культура" ці автори вказують на те, що "поки політична культура не здатна підтримати демократичну систему, шанси цієї системи дуже слабкі" [11].

Безперечно, що певний рівень політичної культури має необхідний, тому що нав'язати демократію ззовні суспільству, що до неї зовсім не готово, не можна. У країні, де переважає патріархальний тип політичної культури, демократія взагалі малоймовірна. Ці автори підтверджують також, що в елітах суспільства повинна бути нагромаджена певна "критична маса" демократичних ідей і установок, а носії цих ідей повинні одержати вирішальну перевагу в правлячих елітах.

Нарешті, в умовах значного відставання рівня політичної культури від рівня еліт, необхідний сильний уряд. За всіх цих умов може виникнути політична демократія, але вона буде неуеталеною, тому що буде залежати не від схильності населення до демократичної системи, а від ефективності діяльності уряду. Це небезпечно, тому що погіршення обстановки може призвести до погрози всьому процесу демократизації. Слід погодитися із Д. Фадєєвим відносно того, що стабілізація подібної демократії можлива у

випадку: а/ довгострокової, економічної ефективності ряду урядів нового режиму і поступового закріплення в масах уявлення про те, що ріст добробуту пов'язаний із новою системою, а не тільки з діяльністю того або іншого уряду; б/ поступового підтягування рівня політичної культури мас до рівня політичної культури еліт.

Є ще одна загальна для всіх існуючих нині демократій ознака — це наявність принципу плюралізму. Загалом він означає, що саме суспільство являє собою сукупність найрізноманітніших цілей, ідеалів і інтересів, але жодна група громадян не виступає в якості єдиного носія цінностей. Проте плюралізм існує лише як принцип, тому що однакових його проявів в різних суспільствах, зрозуміло, бути не може. Та й сам по собі плюралізм, як матеріалізоване явище постійно піддається видозмінам. Якщо досить тривалий час він виявлявся фактично в двох формах — у вигляді політичних партій і об'єднань за інтересами, то останнім часом значно зросла кількість організацій, що менш довготривалі, менш організовані і більш стихійні, ніж перші — приміром, маргінальні групи.

Але в будь-якому випадку необхідно відзначити, що навіть сам факт наявності плюралізму не означає, що є повна гарантія реалізації інтересів кожної із суспільних груп, тому що демократія може гарантувати лише право на утворення спілок і право на політичні свободи. При цьому завжди можна довести, що демократія як така не існує, тому що форми її прояву завжди були, та й завжди будуть, мабуть, різноманітні.

Ще однією, не менше важливою умовою існування демократії є рівень економічного розвитку країни, і певний рівень добробуту його громадян. Звертаючи віяло найрізноманітніших суджень про неї, відзначимо, що демократія по-справжньому можлива лише в суспільстві матеріально багатому, відповідно, у суспільстві бідному із цього погляду, і демократія бідна. Чому саме так? Тому що певний рівень добробуту суспільства і його громадян створює можливості не тільки для маневрування уряду, але і нівелювання можливих його помилок в економічній політиці, що у недостатньо багатому суспільстві можуть призвести до крайнього зубожіння його населення, а звідси до масового невдоволення даним урядом. У першому ж випадку, коли суспільство досить багате, навіть ті його члени, що знаходяться на самому сподові соціальної піраміди, так само живуть досить добре. Більш того, навіть у цьому випадку це демократичне суспільство може реалізовувати тенденцію до рівності. Причому, рівності не за нижчим матеріальним рівнем (що фактично було зроблено в СРСР), а, принаймні, за середнім. Тому й ідеал, пов'язаний із досягненням рівня так званого "середнього" класу здається цілком здійсненним для багатьох в економічно багатих державах.

Якщо ж вести мову про духовні цінності, то вони трансформуються в суспільство із самої сутності людини й умов його існування. Насамперед, людина має високу економічну цінність, звідки багаторазово підвищується і цінність самого його життя. На цьому зрізі можна констатувати, що ідеал демократії як мінімум містить у собі певну систему влади, форму відносин

між державою й особистістю, суспільством і державою (тобто, політичний режим). Він містить у собі нерозривний зв'язок економіки, політики і культури.

Тим часом, сьогодні необхідно звернути увагу ще на один істотний момент, що може за певних умов здійснити баланс між ефективністю, справедливістю і свободою як фундаментальними цінностями демократичного ідеалу, соціально-філософський аналіз якого пов'язують переважно з з'ясуванням його теоретичних основ. Але сам політичний ідеал завжди живе, як правило, популярно-стськи: його зв'язують, принаймні сьогодні, не тільки з економічними, політичними, але і з комунальними послугами. Враховують його органічний зв'язок із пріоритетністю в спорті і навіть у моді. Більш того, можна в якійсь мірі стверджувати, що демократія стає діючою лише тоді, коли перетворюється в моду. Останній аспект уже стає предметом спеціальних досліджень [12].

На перший погляд може здатися, що мода пов'язана лише з зовнішнім оформленням певної культурної конструкції і не має ніякого відношення до внутрішніх процесів, що відбуваються у політиці. Але насправді це далеко не так. Ще Дж. Локк зауважив, що мода, поряд із вихованням і навчанням, вносить "великі розходження в різні періоди існування різних країн" і створює "великі розходження у відношенні мистецтв і наук між поколіннями..." [13].

Сьогодні тотальне панування моди безсумнівно й універсальність її дії, поширеність виступає однією з її специфічних характеристик. Мода змінює не тільки предметну сторону життєдіяльності людини, але і його поведінку, мовлення, кругозір. Природа моди така, що вона проникає в будь-які ніші суспільства, упродовжується в усі без винятку структури соціальної системи: політику, виробництво, науку, соціальну психологію, ідеологію. Характеристика моди, що дозволяє її розглядати як нетрадиційну форму влади, — це можливість, якою вона володіє як соціальна норма. У певному сенсі, мода виявляється вже в рабовласницьких цивілізаціях як стихійне захоплення, але має епізодичний характер. Наприклад, в Афінах у VI-V ст. до н.е. була мода на софістів, у Римі модними були запозичення з Греції тощо. З часом значення моди в житті суспільства постійно зростає, вона поступово стає справжнім "тираном" не тільки зовнішнього вигляду людини, але і його духовного світу, спрямованості мислення, стилю поведінки. І сьогодні при існуванні інших типів політичного устрою суспільства, необхідно навести достатні теоретичні підстави в такій мірі, щоб відповісти на запитання: чому ми, "осінені" модою демократії, обираємо сьогодні саме цю форму?

Справа, можливо, у тому, — відзначає Безнюк Д.— що мода цілеспрямовано працює над "...конструюванням і прогнозуванням нових смаків, а потім над їхнім впровадженням у масову свідомість" [14]. Очевидно, мода може змінювати образи людини не тільки за допомогою привнесення нових форм, але і через поширення або відродження нових ідей, норм, цінностей, ідеалів.

У політиці поняття моди наповняється смислом корисності, ефективності, вигідності використання тощо, як приміром, відродження традицій Запорізької січі, вільного козацтва і його символів, що зв'язують в українському суспільстві сьогодні з демократичним характером перетворення. Л. Іонін вважає, що мода виступає в якості своєрідного спектаклю, тобто "інсценуванні в окремих культурних декораціях, поза яких уже не може в наш... час функціонувати політик" [15]. Саме завдяки цьому в сфері політики відбувається процес створення й експлуатування іміджу як цілого політичного напрямку, так і окремого політика. Досить пригадати появу Р. Рейгана в одязі ковбоя перед виборцями, або виступ мера Москви на арені цирку в цьому ж вигляді з нагоди 75-річчя Ю. Нікуліна.

Отже, оцінюючи можливості існування демократії в сучасних умовах розвитку України, крім інших категоріальних засад, необхідно враховувати і вплив моди, що здатна забезпечувати проходження певним принципам владарювання, впливати не тільки на методи і способи здійснення владних функцій, але і сприяти формуванню певного політичного ідеалу. Але, очевидно, що у будь-якому випадку варто шукати фундаментальні цінності й ідеали у власній, українській політичній культурі.

Перелік посилань

1. Даймонд Л. Прошла ли "третья волна" демократизации ? // Полис. — 1999. — № 1. — С.11.
2. Лэйн Я.Э. Демократия и конституционализм // Полис. — 1998. — №6.
3. Иорданский В. Национализм или затмение разума? // МЭиМО. — 1990. — №10.
4. Линц Х. Степан А. «Государственность», национализм и демократизация // Полис. — 1997. — №5. — С. 9-30.
5. Тоталитаризм в Европе XX века. Из истории идеологий, движений, режимов и их преодоления / Я. С. Дрabbкин, Н. П. Комолова. — М., 1996. — 540 с.
6. Медушевский А. Н. Демократия и тирания в новое и новейшее время // Вопр. философии. — 1993. — №10. — С.19.
7. Аристотель. Политика. — Соч. — Т.4. — С. 487.
8. Солженицын А. Как нам обустроить Россию // Комс. правда (приложение). — 1990.— 18 сент. — С. 10,13-16.
9. Легальность и легитимность власти // Вестн. Моск. ун-та.— Сер. 12. — Соц.-пол. иссл. —1992. №11. — С.10.
10. Шапиро И. Демократия и гражданское общество // Полис. —1992. — С.27.
11. Almond G., Verba S. The civil culture. — Princeton, 1963. — P.498.

12. Безнюк Д. Мода, как нетрадиционная форма власти // *Философ. и социолог. мысль.* —1995. — №9. — С.25-33.
13. Локк Дж. Об управлении разумом. — Соч. в 3-х томах.—Т.2. —М., 1985. — С. 240.
14. Безнюк Д. Мода, как нетрадиционная форма власти // *Философ. и социолог. мысль.* — 1995. — №9.
15. Ионин Л. Т. Театр кукольных форм // *Человек.* — 1991. — № 3. — С. 57.